

امکان سنجی کشت ژنوتیپ های *Thymus* تحت تاثیر سطوح مختلف تنش کمبود آب در

شرایط آب و هوایی سنندج

میثم یوسفوند^۱، منصور سراجوقی^۲، خسرو محمدی^۳، بابک پاساری^۴ و فرزاد فیاض^۵

۱، ۳، ۴ و ۵) گروه زراعت و اصلاح نباتات، واحد سنندج، دانشگاه آزاد اسلامی، سنندج، ایران.

۲) گروه زراعت، واحد کرج، دانشگاه آزاد اسلامی، کرج، ایران.

نویسنده مسئول*^{msarajuoghi@gmail.com}

این مقاله برگرفته از رساله دکتری می باشد.

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۱/۱۷

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۹/۲۹

چکیده

با توجه به کمبود آب در بخش کشاورزی، مدیریت مصرف آب جهت توسعه کشت ضروری است. یکی از گیاهان مهم که امروزه سطح زیر کشت آن در ایران در حال افزایش است، ژنوتیپ‌های مختلف *Thymus* می باشد که عملکرد کمی و کیفی آن عمدتاً تحت تأثیر کم‌آبی قرار می‌گیرد. به منظور بررسی تأثیر تنش کمبود آب بر شاخص‌های زراعی و فیزیولوژیکی ژنوتیپ‌های مختلف *Thymus*، آزمایشی به صورت کرت‌های یک بار خرد شده در قالب طرح بلوک‌های کامل تصادفی با سه تکرار در مزرعه تحقیقاتی و آموزشی دانشگاه آزاد اسلامی واحد سنندج طی سال‌های زراعی ۹۷-۱۳۹۶ و ۹۸-۱۳۹۷ اجرا شد. تنش کمبود آب به عنوان عامل اصلی در پنج سطح شامل: ۱۰۰٪ ظرفیت زراعی یا آبیاری کامل (به عنوان شاهد)، ۸۰٪ ظرفیت زراعی (کم آبی نسبتاً ملایم)، ۶۰٪ ظرفیت زراعی (کم آبی ملایم)، ۴۰٪ ظرفیت زراعی (کم آبی نسبتاً شدید) و ۲۰٪ ظرفیت زراعی (کم آبی شدید) و ژنوتیپ‌های *Thymus* به عنوان عامل فرعی شامل: دناپی (*Thymus daenensis*)، شیرازی (*Zataria multiflora*)، کرمانی (*Thymus carmanicus*) و باغی (*Thymus vulgaris*) مورد بررسی قرار گرفتند. نتایج تجزیه‌های آماری آزمایش نشان داد که تنش کمبود آب و تفاوت بین گونه اثر معنی‌دار بر صفات رشدی، عملکرد سرشاخه، انباشت پرولین و محتوی تیمول داشتند. با افزایش شدت کمبود آب ارتفاع بوته، قطر تاج پوشش و عملکرد سرشاخه گلدار کاهش و محتوی اسانس، تیمول، کارواکرول، پرولین و قندهای محلول افزایش یافت. با توجه به یافته‌های آزمایش، ترکیب تیماری گونه باغی همراه با تنش کم آبی ملایم (ظرفیت زراعی ۶۰ درصد) با عملکرد سرشاخه ۱۳۷۷ کیلوگرم در هکتار و ۱/۳۴ درصد اسانس به عنوان رویکردی کاربردی برای بهینه سازی تولید این گیاه قابل توصیه است.

واژه‌های کلیدی: تنش کمبود آب، اسانس، تیمول و قندهای محلول.

مقدمه

یکی از گیاهان چندساله و بومی مدیترانه که امروزه اهمیت زیادی پیدا کرده و سطح زیر کشت آن در حال افزایش است، ژنوتیپ های *Thymus* است که دارای برگ‌های کوچک نیزه‌ای، سبز رنگ به طول ۱۲-۶ میلی‌متر، ساقه کوتاه و چهارگوش، در پایین ساقه چوبی و در بخش جوانتر سبز رنگ می‌باشد که سرشاخه‌های گلدار آن غنی از اسانس است (امیدبیگی، ۱۳۸۷). کمبود آب علاوه بر کاهش توسعه سطح برگ می‌تواند از طریق ریزش و مرگ برگ‌ها در طول مراحل مختلف رشد، بر نرخ فتوسنتز و عملکرد گیاه اثر منفی بگذارد (Baghdadi et al., 2023). گزارش شده است که تنش کم‌آبی در گیاه آویشن سبب کاهش عملکرد سرشاخه، ارتفاع بوته، قطر تاج‌پوشش و افزایش درصد اسانس می‌گردد (فخری و همکاران ۱۴۰۲). به طور کلی، تنش کم‌آبی از طریق کاهش سطح برگ، بسته شدن روزنه‌ها، کاهش قابلیت هدایت روزنه‌ها، کاهش آبیگری کلروپلاست، کاهش سنتز پروتئین و کلروفیل سبب تقلیل فرآیند فتوسنتز می‌گردد (Babaei et al., 2010). تنش خشکی به طور مستقیم می‌تواند بر فرآیندهای بیوشیمیایی مربوط به فتوسنتز اثر گذاشته و به طور غیرمستقیم ورود دی‌اکسیدکربن به داخل روزنه‌ها را (که به علت شرایط کم‌آبی بسته‌اند) کاهش دهد (بالازاده و همکاران، ۱۴۰۱). از این رو انتقال مواد فتوسنتزی نیز تحت تأثیر تنش آب قرار گرفته و موجب اشباع برگ‌ها از این مواد می‌گردد که ممکن است فتوسنتز را محدود نماید. بدیهی است با محدود شدن فرآورده‌های فتوسنتزی در شرایط کمبود آب، رشد گیاه و نهایتاً عملکرد آن دچار نقصان می‌شود (Sodaeizadeh et al., 2016). به طور کلی، اثر تنش آب تنها به رشد و عملکرد محدود نمی‌شود، بلکه بر کیفیت اسانس نیز تأثیر می‌گذارد. Abbaszadeh و همکاران (۲۰۰۸) در در تحقیقی که روی بادرنجبویه انجام دادند به این نتیجه رسیدند که بیشترین محتوی پرولین مربوط به تیمار تنش شدید (۲۰ درصد ظرفیت زراعی) بود. میزان اسانس گیاه نیز در این تحقیق تا تنش ۶۰ درصد ظرفیت زراعی افزایش پیدا کرد و بعد از آن رو به کاهش گذاشت. Babaei و همکاران (۲۰۱۰) در بررسی اثر تنش خشکی بر رشد، عملکرد و انباشت متابولیت‌های سازگاری (پرولین) و مواد موثره آویشن (تیمول) نشان دادند که تنش خشکی اثر معنی‌دار بر صفات رشدی، عملکرد اندام رویشی و انباشت پرولین و درصد تیمول داشت. با افزایش تنش خشکی، ارتفاع بوته، تعداد ساقه جانبی، وزن خشک و وزن تر اندام رویشی، حجم ریشه، وزن تر و خشک ریشه و طول ریشه کاهش نشان دادند. درصد تیمول و میزان پرولین تا ۵۵٪ ظرفیت زراعی، افزایش پیدا کرد و بعد از آن روند کاهشی داشت (Babaei et al., 2010). Mansouri و Sodaeizadeh (۲۰۱۴) در تحقیقی با موضوع اثر تنش خشکی بر تجمع ماده خشک، غلظت برخی عناصر غذایی گیاه و همچنین میزان قند محلول گیاه مریم گلی لوله‌ای به این نتیجه رسیدند که با افزایش تنش خشکی، میزان تجمع ماده خشک و غلظت عناصر پتاسیم، کلسیم، منیزیم، نیتروژن و فسفر کاهش یافته در حالی که غلظت عناصر سدیم، کبر، روی، آهن، مس و

همچنین قند محلول افزایش یافته است. در بررسی اثر تنش خشکی بر برخی صفات مورفولوژیکی و فیزیولوژیکی گیاه مرزه، نشان داده شد که تنش خشکی باعث کاهش معنی‌دار ارتفاع گیاه، سطح و حجم تاج پوشش، سطح برگ، وزن خشک اندام هوایی، ضخامت ریشه و قندهای محلول شد و میزان پرولین، محتوی کلروفیل و همچنین طول ریشه تحت تنش خشکی افزایش یافت (Sodaeizadeh *et al.*, 2016). به خوبی مشخص شده است که اثر تنش آبی بر رشد و عملکرد بستگی به ژنوتیپ گیاه دارد. آب یکی از منابع کمیاب ایران بوده که تحت تأثیر میزان بارندگی است. اثر تنش آبی به مدت زمان، دوام و اندازه کمبود آن بستگی دارد، اما در رابطه با پاسخ‌های *Thymus* به شرایط مختلف محیطی اطلاعات کمی در دسترس است؛ بنابراین پژوهش حاضر با هدف بررسی تنش خشکی بر خصوصیات زراعی، فیزیولوژیکی و ترکیبات گونه‌های مختلف این گیاه انجام شد.

مواد و روش‌ها

این آزمایش در مزرعه تحقیقاتی دانشکده کشاورزی دانشگاه آزاد اسلامی واحد سنندج و در دو سال زراعی ۹۷-۱۳۹۶ و ۹۸-۱۳۹۷ اجرا گردید. بر اساس آمار آب و هوایی و منحنی آمبروترمیک این منطقه جزء مناطق آب و هوایی سرد و خشک می‌باشد. این منطقه دارای زمستان‌های سرد و تابستان‌های گرم و خشک بوده و متوسط بارندگی طبق آمار ۱۷ سال گذشته برابر با ۳۹۸ میلی‌متر در سال و میانگین دمای سالیانه منطقه ۱۲ درجه سانتی‌گراد است. ریزش باران عمدتاً در اواخر پائیز و اوایل بهار رخ می‌دهد. به منظور بررسی تأثیر تنش کم آبی بر عملکرد کمی و کیفی چهار ژنوتیپ گیاه زراعی شامل دناپی که گیاهی چندساله و بوته‌ای با برگ‌های باریک و متراکم به ارتفاع ۱۰ تا ۳۰ سانتی‌متر است. گونه شیرازی که گیاهی چندساله و بوته‌ای با برگ‌های پهن و ارتفاعی بین ۲۰ تا ۱۰۰ سانتی‌متر است. گونه کرمانی که گیاهی چندساله به فرم بوته‌ای یا بالشتکی، به ارتفاع ۱۵ تا ۳۰ سانتی‌متر است و گونه باغی که گیاهی خشبی، چندساله با ارتفاع بوته بین ۲۰ تا ۵۰ سانتی‌متر است (امیدبگی، ۱۳۸۷). تیمارها ترکیب دو عامل تنش کمبود آب و ژنوتیپ بوده که عامل اول، تنش کمبود آب در پنج سطح شامل ۱۰۰٪ ظرفیت زراعی و یا آبیاری مطلوب (به عنوان شاهد)، ۸۰٪ ظرفیت زراعی (تنش کم آبی نسبتاً ملایم)، ۶۰٪ ظرفیت زراعی (تنش کم آبی ملایم)، ۴۰٪ ظرفیت زراعی (تنش کم آبی نسبتاً شدید) و ۲۰٪ ظرفیت زراعی (تنش کم آبی شدید) و عامل دوم، چهار ژنوتیپ گیاهی، شامل دناپی، شیرازی، کرمانی و باغی بود. قبل از شروع انجام آزمایش جهت تعیین خصوصیات فیزیکی و شیمیایی خاک مزرعه از عمق ۰-۳۰ سانتی‌متری خاک نمونه برداری انجام گرفت و نمونه ای مرکب برای تجزیه به آزمایشگاه منتقل شد. نتایج تجزیه خاک نشان داد خاک مزرعه دارای بافت لومی شنی، اسیدیته ۷/۴ و شوری ۰/۸۱ دسی‌زیمنس بر متر بود (جدول ۱). در بهار سال ۱۳۹۶ عملیات تهیه زمین شامل شخمی به عمق ۳۰ سانتی‌متر با گاو آهن تمام برگردان، دیسک زدن زمین و تسطیح زمین انجام شد و کرت‌بندی

زمین هم در آبان ماه قبل از کشت انجام شد. ابعاد هر کرت دو متر در چهار متر و به مساحت هشت متر مربع بود و کشت در آبان ماه انجام شد.

جدول ۱: خصوصیات فیزیکی و شیمیایی خاک محل آزمایش (عمق ۳۰-۰ سانتی متری)

پتاسیم (میلی گرم بر کیلوگرم)	فسفر (میلی گرم بر کیلوگرم)	نیتروژن (درصد)	کربن آلی (درصد)	آهک (درصد)	بافت	رس (درصد)	لای (درصد)	شن (درصد)	اسیدیته	هدایت الکتریکی (دسی زیمنس بر متر)
۴۸۸/۰۹	۱۷/۷۲	۰/۰۹۲	۰/۹۷	۱۱/۷۵	لوم	۲۶	۴۰	۳۴	۷/۴	۰/۸۱

فاصله پشته‌ها از یک دیگر ۷۰ سانتی متر و فاصله بوته‌ها در روی خط ۴۰ سانتی متر بود. آرایش بوته‌ها در داخل کرت به حالت ضربدری شکل جهت استفاده حداکثری از نور آفتاب کشت گردید. به منظور جلوگیری از نشت آب کرت‌های اصلی (سطوح تنش) فاصله کرت‌های اصلی از یک دیگر دو متر در نظر گرفته شد. بذور از شرکت پاکان بذر اصفهان تهیه شد. مبارزه با علف هرز با وجین دستی طی دو مرحله در فصل بهار انجام شد و هیچ گونه آفات و بیماری هم مشاهده نگردید. بر اساس توصیه‌های کودی، در این آزمایش از کودهای فسفره و پتاسه استفاده نشد. برای تامین نیاز گیاهان به کود نیتروژنه بر اساس آزمون خاک، اوره به میزان ۷۰ کیلوگرم در هکتار بعد از استقرار گیاهان و بعد از اولین مرحله وجین علف‌های هرز و قبل از اعمال تیمارهای تنش کمبود آب مصرف گردید. زمان اعمال تیمارهای تنش کمبود آب در بهار و پس از قطع بارندگی‌های بهاره و با کنترل آب مصرفی انجام شد. دو هفته قبل از اعمال تنش، برای یکنواخت کردن ارتفاع گیاهان، و تحریک رشد مجدد یکنواخت مزرعه، اقدام به کفبر کردن گیاهان از ارتفاع هشت سانتی متری از کف زمین شد. اعمال تنش به مدت چهار هفته (اواخر بهار) ادامه داشت. در طول دوره اعمال تنش، در صورت بروز بارندگی، به منظور حفظ یکنواختی اعمال تیمارهای تنش و جلوگیری از خطا ناشی از آب باران، از پوشش های پلاستیکی که برای بلوک‌ها در نظر گرفته شده، استفاده شد. و زمانی که هر یک از تیمارها به صددرصد گلدهی (تاریخ گلدهی در هر دو سال اواسط تیرماه تا اوایل مردادماه) رسیدند، صفات مورد نظر اندازه گیری و ثبت شد.

نحوه اعمال تنش

به منظور مطالعه تغییرات مقدار آب پروفیل خاک در تیمارهای مختلف، با استفاده از دستگاه رطوبت‌سنج (تی.دی.آر مدل دلتا) رطوبت حجمی خاک در اعماق ۱۵ و ۳۰ سانتی متری خاک اندازه گیری شد. برای تعیین قدرت نگهداری آب خاک مزرعه به طور تصادفی شش نمونه دست نخورده از مزرعه از دو عمق ۱۵ و ۳۰ سانتی متری تهیه شد. نمونه برداری با استفاده از اوگر و حلقه‌های درب دار مخصوص انجام گرفت. نمونه‌ها پس از توزین به حالت رطوبت اشباع رسانده شد. مقدار آب ثقلی و مقدار رطوبت موجود در خاک در ظرفیت مزرعه و نقطه پژمردگی دائم با استفاده از روش دستگاه صفحات فشاری و سپس خشک کردن در آون و محاسبه درصد رطوبت باقی مانده در خاک تعیین شد (Dane and

Hopmans 2002). تمام کرت‌ها به سیستم لوله‌کشی آبیاری مجهز بودند. برای اندازه‌گیری آب از کنتور آب حجمی شماره ۱/۵ استفاده شد. به منظور اعمال تنش کم آبی، آبیاری به صورت غرقابی داخل هر کرت در طول دوره ی رویش گیاه بر اساس ظرفیت زراعی و سطوح تیمارهای رطوبتی به طور منظم و دقیق صورت پذیرفت. قدرت نگهداری آب خاک محل اجرای آزمایش در نقاط ظرفیت مزرعه و پژمردگی دائم محاسبه شد. مقدار آب لازم در هر تیمار و در هر زمان از طریق اندازه‌گیری درصد رطوبت حجمی خاک با استفاده از دستگاه رطوبت‌سنج (تی.دی.آر مدل دلتا) و در نتیجه سنجش آب مورد نیاز برای رسیدن به ظرفیت زراعی محاسبه شد (Baghdadi et al., 2023).

نحوه سنجش و اندازه‌گیری صفات

برای محاسبه ارتفاع بوته و قطر تاج‌پوشش از هر کرت ۱۰ بوته به طور تصادفی انتخاب و توسط خط‌کش پارچه‌ای اندازه‌گیری شدند. برای تعیین عملکرد سرشاخه گلدار از هر کرت سطحی معادل یک مترمربع برداشت و توزین گردید. درصد اسانس با دستگاه کلونجر (مدل شیمی‌گستر ساخت ایران) و محتوی تیمول و کارواکرول با دستگاه کروماتوگراف گازی (مدل Agilen ساخت امریکا) تعیین شدند. میزان پرولین بر اساس روش Bates (۱۹۷۳) و قندهای محلول بر اساس روش Kochert (۱۹۷۸) اندازه‌گیری شدند. در پایان محاسبات آماری با استفاده از نرم افزار SAS 9.1 و مقایسه میانگین‌ها با روش دانکن در سطح احتمال پنج درصد انجام شد. پیش از انجام تجزیه واریانس از نرمال بودن پراکنش داده‌ها اطمینان حاصل شد و با توجه به نتایج آزمون بارتلت و همگن بودن واریانس خطاهای آزمایشی طی دو سال، داده‌ها مورد تجزیه آماری مرکب قرار گرفتند. جهت تجزیه واریانس عامل سال به عنوان اثر تصادفی و تنش کم آبی و ژنوتیپ به عنوان اثر ثابت در نظر گرفته شدند.

نتایج و بحث

نتایج حاصل از تجزیه واریانس مرکب داده‌های آزمایشی نشان داد تأثیر سال بر صفات ارتفاع بوته، عملکرد سرشاخه، محتوی تیمول و قندهای محلول در سطح احتمال پنج درصد و محتوی اسانس و کارواکرول در سطح احتمال یک درصد معنی‌دار شد (جدول ۲). قطر تاج‌پوشش و پرولین به طور معنی‌داری تحت تأثیر سال قرار نگرفتند. اثر اصلی تنش کمبود آب بر تمامی صفات مورد بررسی در سطح احتمال یک درصد معنی‌دار بود. اختلاف در میزان رطوبت قابل‌جذب در سطوح مختلف تنش اعمال‌شده بر گیاه منجر به کاهش نقل و انتقالات گیاهی (اسمیلاسیون) شده است و تمامی خصوصیات زراعی و فیزیولوژیکی گیاه را تحت تأثیر قرار داده است. همچنین تأثیر متقابل سال و تنش خشکی بر ارتفاع بوته در سطح احتمال یک درصد و بر صفات عملکرد سرشاخه و محتوی تیمول در سطح احتمال پنج درصد معنی‌دار بود (جدول ۲). اثر اصلی گونه بر تمامی صفات به جز عملکرد سرشاخه معنی‌دار بود ($p \leq 0.01$). اثر متقابل سال و گونه بر عملکرد سرشاخه

گلدار، قطر تاج پوشش و درصد کارواکرول در سطح احتمال یک درصد معنی دار بود، ولی بر سایر صفات تأثیر معنی دار نداشت. اثر متقابل تنش کمبود آب و گونه بر تمامی صفات در سطح احتمال یک درصد معنی دار بود. اثر متقابل سه گانه سال، تنش خشکی و گونه نیز تنها بر قطر تاج پوشش معنی دار شد (جدول ۲).

ارتفاع بوته

مقایسه میانگین اثر متقابل گونه و تنش کمبود آب نشان داد که گونه باغی در شرایط آبیاری مطلوب (۱۰۰٪ ظرفیت آبیاری) با ۳۷/۱۳ سانتی متر بیشترین ارتفاع بوته را به خود اختصاص داد. کمترین ارتفاع بوته (۱۱/۲۸ سانتی متر) نیز در گونه شیرازی در شرایط تنش کمبود آب شدید (۲۰٪ ظرفیت آبیاری) به دست آمد (جدول ۳). رشد رویشی در گیاهان تحت تأثیر عوامل متعددی قرار می گیرد که از مهم ترین این عوامل میزان آب در دسترس گیاه می باشد. یکی از اولین نشانه های کمبود آب، کاهش آماس و در نتیجه کاهش تقسیم و توسعه سلول به ویژه در ساقه و برگ ها است و به همین دلیل است که اولین اثر محسوس کم آبی بر روی گیاهان را می توان از اندازه کوچکتر برگ ها یا ارتفاع گیاهان تشخیص داد که در مطالعه حاضر نیز ارتفاع گیاه با افزایش تنش کاهش یافت (Ghalkhani et al., 2023). Babaei و همکاران (۲۰۱۰) در بررسی اثر تنش خشکی بر صفات مورفولوژیک آویشن به این نتیجه رسیدند که تنش خشکی اثر معنی دار و کاهشی بر پارامترهای رشدی و عملکرد اندام رویشی از جمله ارتفاع بوته و سطح برگ گیاه داشت. هزومی و همکاران (۲۰۱۵) طی بررسی که انجام دادند، مشاهده نمودند که کم آبی ارتفاع بوته را در گیاه دارویی *Ocimum gratissimum* کاهش می دهد. Abbasi و همکاران (۲۰۱۲) طی بررسی که انجام دادند، کاهش ۳۱ درصدی ارتفاع بوته های *Agropyron elongatum* را با کاهش آب آبیاری به دست آوردند. یعقوبیان و همکاران (۲۰۱۶) و اسدی و همکاران (۲۰۱۲) نیز در گیاهان دارویی *Silybum marianum* و *Salvia sclarea* تاثیر منفی کم آبی بر ارتفاع بوته گزارش نمودند. همچنین در تحقیقات Fatima و همکاران (۱۹۹۹) اثر تنش بر گیاه سنبل هندی و Alkire و همکاران (۱۹۹۳) اثر تنش بر گیاه نعناع فلفلی بررسی شد و مشاهده گردید با افزایش شدت تنش، ارتفاع بوته کاهش پیدا کرد. با توجه به نتایج تحقیق حاضر افزایش شدت تنش خشکی اثر محسوسی بر رشد بوته داشته به طوری که تا ۴۶ درصد از ارتفاع بوته کاسته شد.

قطر تاج پوشش

بیشترین قطر تاج پوشش (۲۰/۳۶ سانتی متر) در تیمار آبیاری مطلوب (۱۰۰٪ ظرفیت آبیاری) و گونه باغی و کمترین قطر (۶/۸۰ سانتی متر) در تیمار تنش شدید و گونه شیرازی ثبت شد (جدول ۳). گیاه در مواجهه با تنش کمبود آب به منظور کاهش میزان جذب تشعشع، زاویه انشعاب شاخه های خود را نسبت به قطر اصلی کاهش داده که این عمل باعث

کاهش قطر تاج پوشش و در نتیجه کاهش حجم گیاه می گردد (Hassani and Omidbeigi, 2000). نتایج به دست آمده توسط Ardakani و همکاران (۲۰۱۰) بر روی بادرنجبویه و Safikhani و همکاران (۲۰۰۷) بر روی گیاه بادرشبو نیز با نتایج پژوهش حاضر مطابقت دارد. Turk و همکاران (۲۰۱۵) نیز در گیاه دارویی *Salvia sclaria* نشان دادند که کم آبی قطر تاج پوشش را به طور معنی داری کاهش می دهد.

جدول ۲: تجزیه واریانس مرکب صفات مورفوفیزیولوژیکی آویشن

میانگین مربعات								درجه آزادی	منابع تغییرات
قندهای محلول	پرولین	درصد کارواکرول	درصد تیمول	درصد اسانس	عملکرد سرشاخه	قطر تاج پوشش	ارتفاع بوته		
۱/۰۱*	۰/۱۱ ^{ns}	۰/۱۸**	۸۴/۴۳*	۰/۰۵۳**	۳۰۶۷/۳۷*	۷/۱۱ ^{ns}	۲۲/۲۷*	۱	سال
۰/۱۱	۰/۰۳	۰/۰۰۵	۸/۰۰	۰/۰۰۲	۳۲۵/۲۲	۱/۶۸	۱/۶۹	۴	تکرار (سال)
۱۰۳/۷۵**	۶۳/۹۴**	۷/۸۳**	۱۰۰/۱۷**	۹/۸۲**	۳۳۴۲/۳۲**	۱۵۱/۱۱**	۹۲۵/۰۳**	۴	سطوح تنش کم آبی
۰/۰۰۷ ^{ns}	۰/۰۰۲ ^{ns}	۰/۰۰۳ ^{ns}	۱۳/۵۹*	۰/۰۲ ^{ns}	۱۳۹/۶۰**	۰/۱۷ ^{ns}	۲/۲۶**	۴	تنش کمبود آب سال (A)×
۰/۰۳	۰/۰۰۸	۰/۰۰۱	۵/۲۴	۰/۰۰۹	۴۷/۱۱	۰/۱۹	۰/۲۳	۱۶	خطا
۹۶/۳۷**	۴/۴۶**	۸/۶۸**	۸۲۱۳/۸**	۳/۰۴**	۱۱۵۸/۸۵ ^{ns}	۵۳۳/۷۵**	۵۸۱/۵۲**	۳	گونه (B)
۰/۰۱ ^{ns}	۰/۰۱ ^{ns}	۰/۰۳**	۲/۱۶ ^{ns}	۰/۰۰۱ ^{ns}	۱۹۱۱/۵۶**	۰/۶۶**	۰/۳۰ ^{ns}	۳	سال×B
۱۲/۴۰**	۰/۵۰**	۳/۷۲**	۱۷۶/۲۳**	۰/۴۰**	۱۲۹۲/۲۶**	۴۹/۸۷**	۲۲/۹۵**	۱۲	B×A
۰/۰۳ ^{ns}	۰/۰۰۶ ^{ns}	۰/۰۰۵ ^{ns}	۱۰/۰۸ ^{ns}	۰/۰۲ ^{ns}	۱۰/۵۴ ^{ns}	۰/۴۰**	۰/۱۳ ^{ns}	۱۲	سال×B×A
۰/۰۳	۰/۰۱۲	۰/۰۰۲	۵/۲۶	۰/۰۱۱	۴۲/۰۴	۰/۱۱	۰/۱۷	۶۰	خطا
۲/۵۸	۳/۲۶	۳/۵۳	۴/۶۷	۷/۰۵	۱۲/۶۹	۱۲/۶۸	۱۱/۸۵	-	درصد ضریب تغییرات

***، ** و * NS: به ترتیب معنی دار در سطوح احتمال خطای پنج و یک درصد و غیر معنی دار

عملکرد سرشاخه گلدار

مقایسه میانگین اثر متقابل تنش کمبود آب و گونه نشان داد که بیشترین عملکرد سرشاخه (۱۷۳۱ کیلوگرم در هکتار) در تیمار آبیاری مطلوب و گونه باغی و کمترین عملکرد (۳۰۵ کیلوگرم در هکتار) در تیمار تنش شدید و گونه شیرازی حاصل گردید (جدول ۳). نتایج مطالعه نشان داد صفات رشد رویشی با افزایش شدت تنش کمبود آب کاهش یافتند. کاهش عملکرد با افزایش سطح تنش خشکی می تواند مربوط به افزایش اختصاص مواد فتوسنتزی به ریشه نسبت به بخش های هوایی گیاه باشد (Sreevalli et al., 2000). تنش خشکی موجب کاهش مقدار آب، آماس، پتانسیل کل آب، پژمردگی، بسته شدن روزنه ها و کاهش رشد سلول ها و رشد رویشی می گردد. کمیت و کیفیت رشد رویشی گیاه بستگی به تقسیم سلولی، بزرگ شدن سلول ها و تمایز دارد و کلیه این حوادث متأثر از تنش خشکی می باشند (Kusaka et al., 2005). از اولین نشانه های کمبود آب، کاهش فشار آماس و در نتیجه کاهش رشد و توسعه سلول ها به ویژه در ساقه و برگ است. کاهش در بزرگ شدن سلول ها و تقسیم سلولی موجب کاهش سطح برگ و در نتیجه کاهش فتوسنتز و اجزای رشد رویشی می گردد. با کاهش رشد و نمو سلول، اندازه اندام محدود می شود. به عبارت دیگر کاهش مواد فتوسنتزی تولیدی به علت کاهش سطح برگ و کاهش انتقال مواد

آسیمیلاتی به سمت اندام‌های زایشی در اثر تنش کمبود آب سبب کاهش عملکرد سرشاخه‌های گلدار می‌گردد.

جدول ۳: اثر متقابل تنش خشکی و گونه بر صفات مورفوفیزیولوژیکی آویشن

سطوح تنش	گونه	ارتفاع بوته (سانتی-متر)	قطر تاج پوشش (درصد)	عملکرد سرشاخه (کیلوگرم در هکتار)	درصد اسانس (درصد)	درصد تیمول (درصد)	درصد کارواکرول (درصد)	پرولین (میلی گرم بر لیتر)	قندهای محلول (میلی گرم بر لیتر)
آبیاری مطلوب ۱۰۰ درصد	<i>T. vulgaris</i>	۳۷/۱۳a	۲۰/۳۶a	۱۵۲۰/۲۵b	۰/۷۷j	۳۶/۶۱f	۲/۴۶fg	۱/۷۳hi	۱/۶۰i
	<i>T. daenensis</i>	۲۳/۹۸h	۱۵/۹۸d	۸۸۱/۹۳k	۰/۶۷k	۴۹/۴۵d	۲/۱۹g	۲/۲۸g	۷/۶۸f
	<i>Z. multiflora</i>	۲۱/۳۱k	۱۵/۹۳d	۸۸۸/۲۲k	۰/۶۵l	۲۵/۱۲gh	۲/۴۵fg	۲/۱۶gh	۵/۶۰h
	<i>T. carmanic</i>	۲۹/۵۴e	۲۰/۱۶a	۱۱۷۷/۵۹f	۱/۲۴h	۳۶/۶۱fg	۲/۱۱g	۱/۷۰hi	۶/۴۱g
تنش نسبتاً ملایم ۸۰ درصد	<i>T. vulgaris</i>	۳۵/۶۶b	۱۲/۳۸e	۱۷۳۱/۱۱a	۱/۱۵i	۴۱/۷۳e	۳/۵۱d	۱/۵۶j	۱/۵۶j
	<i>T. daenensis</i>	۲۷/۳۵f	۱۰/۱۴f	۱۰۲۹/۲۶i	۰/۸۵j	۷۱/۸۰ab	۲/۶۱f	۲/۰۷gh	۷/۵f
	<i>Z. multiflora</i>	۲۲/۳۴i	۱۰/۲۱f	۱۱۴۶/۱۵g	۰/۸۱j	۳۳/۱۵fg	۳/۶۱d	۱/۹۸h	۵/۲۹h
	<i>T. carmanic</i>	۳۱/۴۴c	۱۵/۴۰d	۱۳۲۲/۱۸d	۱/۴۵f	۵۵/۴۶c	۳/۱۹e	۱/۱۰j	۶/۲۲g
تنش ملایم ۶۰ درصد	<i>T. vulgaris</i>	۳۰/۳۵d	۱۹/۳۰b	۱۳۷۷/۱۱c	۱/۳۴g	۴۰/۶۲e	۳/۰۲e	۱/۸۰hi	۱/۸۰i
	<i>T. daenensis</i>	۲۲/۴۴j	۱۸/۲۳c	۱۲۶۸/۱۶e	۱/۳۳g	۷۲/۸۰ab	۳/۲۱e	۳/۵۸f	۸/۷۹d
	<i>Z. multiflora</i>	۱۹/۴۱n	۱۰/۱۱f	۷۸۸/۵۶l	۱/۱۴i	۳۳/۱۲fg	۳/۵۹e	۳/۴۸f	۶/۴۱g
	<i>T. carmanic</i>	۲۶/۴۲g	۱۳/۱۲e	۱۲۲۴/۳۲h	۱/۱۳i	۵۵/۷۰۷c	۳/۰۲e	۲/۹۶g	۸/۲۳e
تنش نسبتاً شدید ۴۰ درصد	<i>T. vulgaris</i>	۲۰/۵۶m	۱۸/۲۰c	۹۱۸/۲۵j	۱/۹۰d	۴۲/۴۱e	۲/۳۰g	۴/۱۷e	۸/۸۶d
	<i>T. daenensis</i>	۱۸/۵۳o	۱۱/۱۰f	۶۴۷/۱۲m	۱/۶۶f	۷۵/۴۱a	۳/۹۰c	۴/۶۸c	۹/۴۸c
	<i>Z. multiflora</i>	۱۵/۴۶q	۷/۰۲g	۵۵۴/۱۶n	۱/۲۵h	۳۰/۱۵gh	۳/۱۷c	۴/۵۹d	۷/۵۷f
	<i>T. carmanic</i>	۲۱/۳۹k	۱۹/۱۲c	۷۶۹/۱۲l	۲/۳۶b	۵۵/۹۵c	۲/۲۶g	۴/۲۰e	۸/۹۴d
تنش شدید ۲۰ درصد	<i>T. vulgaris</i>	۱۷/۵۲p	۹/۰۲f	۴۱۴/۱۲q	۲/۵۳c	۳۱/۱۴fg	۲/۵۱h	۵/۳۶b	۹/۷۰bc
	<i>T. daenensis</i>	۱۶/۶۷q	۹/۱۶f	۳۷۹/۰۰r	۲/۵۶c	۶۸/۸۸b	۵/۹۰a	۵/۸۷a	۱۰/۹۰a
	<i>Z. multiflora</i>	۱۱/۲۸r	۶/۸۰h	۳۰۵/۱۵r	۱/۷۷e	۲۳/۰۰h	۴/۸۰b	۵/۷۹a	۸/۸۱d
	<i>T. carmanic</i>	۱۷/۲۵p	۱۴/۱۵d	۴۵۸/۱۶p	۳/۱۵a	۳۶/۱۵f	۲/۳۰h	۵/۲۹b	۱۰/۰۰b

در هر ستون حروف مشابه نمایانگر عدم اختلاف معنی‌دار در سطح احتمال پنج درصد می‌باشد.

به همین دلیل اولین اثر محسوس کم آبی بر گیاهان را می‌توان از روی اندازه کوچکتر برگ‌ها و ارتفاع کمتر گیاهان تشخیص داد (Pourali et al., 2023). به علاوه در شرایط کم آبی، جذب مواد و عناصر غذایی نیز کاهش یافته و بنابراین رشد و توسعه برگ‌ها محدود می‌گردد. گزارش شده است که محدودیت منابعی مانند آب از طریق کاهش فتوسنتز جاری منجر به محدودیت منبع و محدودیت مخزن می‌گردد. بنابراین تجمع ماده خشک در بخش‌های مختلف گیاه کاهش می‌یابد (Madani et al., 2010). به دنبال کاهش سطح برگ، جذب نور نیز کاهش یافته و ظرفیت کل فتوسنتزی گیاه کاهش می‌یابد و بدیهی است که با محدود شدن فرآورده‌های فتوسنتزی در شرایط کمبود آب، رشد گیاه و نهایتاً عملکرد آن دچار نقصان می‌شود (Omidbaygi et al., 2003).

درصد اسانس

بیشترین میزان اسانس (۳/۱۵ درصد) در گونه کرمانی تحت تنش شدید (۲۰٪ ظرفیت زراعی) حاصل گردید در حالی که کمترین میزان اسانس تولیدی (۰/۶۵ درصد) در گونه شیرازی تحت آبیاری مطلوب به دست آمد (جدول ۳). در شرایط تنش کم آبی متابولیسم گیاه تغییر می‌کند، از جمله اینکه تولید پروتئین‌ها و آنزیم‌ها دچار اختلال می‌شود. در این

شرایط در اثر افزایش تجزیه کربوهیدرات ها، پروتئین ها و اسیدهای نوکلئیک، تولید آلکالوئیدها، اسانس ها و مواد معطر گیاهان افزایش می یابد (مداحی نصب، ۱۳۸۹). تصور بر این است که در شرایط تنش کم آبی تولید مواد موثره به دلیل جلوگیری از اکسیداسیون درون سلولی افزایش می یابد. تأثیر تنش خشکی بر کاهش درصد اسانس گیاهان را می توان این گونه بیان داشت که به طور کلی، کمبود آب در هر مرحله از رشد گیاه، جذب، انتقال و مصرف عناصر غذایی را کاهش می دهد که پیامد آن کم شدن ذخیره کربن و کاهش درصد اسانس می باشد. ایزدی و همکاران (۱۳۸۸) تأثیر رژیم های مختلف آبیاری را بر درصد اسانس نعنای فلفلی بررسی و مشاهده نمودند که با افت محتوای رطوبتی خاک، بر درصد اسانس نعنای فلفلی به طور معنی داری افزوده شد. در تولید گیاهان همان قدر که وجود آب یکی از امکانات مهم زیست محیطی است، کمبود آب نیز یک واقعیت است که توان افزایش مواد مؤثره را دارد. بر همین اساس، محدودیت آب در تولید گیاهان می تواند راهکاری بدون هزینه در جهت افزایش تولید ترکیب های مؤثره باشد. همچنین در دو گیاه ریحان و نعنای نیز گزارش شد که افزایش غده های مترشحه اسانس در اثر کاهش سطح برگ ناشی از تنش خشکی، باعث تجمع بیشتر اسانس می شود (Charles *et al.*, 1990).

تیمول

بیشترین محتوی تیمول (۷۵/۴۱ درصد) توسط گونه دناپی در شرایط تنش کم آبی نسبتاً شدید (۴۰ درصد ظرفیت زراعی) حاصل شد در حالی که کمترین محتوی تیمول (۲۳/۰۰ درصد) توسط گونه شیرازی در شرایط تنش کم آبی شدید (۲۰ درصد ظرفیت زراعی) به دست آمد. نتیجه این تحقیق نشان می دهد که با افزایش تنش کم آبی تا ۴۰ درصد ظرفیت زراعی ترکیبات فنلی افزایش یافته و بعد از آن کاهش می یابد. این نتیجه با یافته های Babaei و همکاران (۲۰۱۰) مطابقت داشت. در این تحقیق مشاهده شد که اعمال تنش خشکی سبب افزایش ترکیبات تیمول و کارواکرول شده است. با توجه به این که تنش خشکی نتایجی از قبیل بسته شدن روزنه ها، کاهش در سرعت انتقال مواد غذایی در گیاه، کاهش پتانسیل آب در بافت های گیاهی، کاهش فتوسنتز، بازدارندگی از رشد، افزایش تجمع اسید آبسزیک و پرولین، تشکیل رادیکال های آزاد و تنش اکسیداتیو را به همراه دارد، لذا هنگامی که گیاهان در شرایط تنش محیطی قرار می گیرند از طریق تولید متابولیت های ثانویه مختلفی همچون تیمول و کارواکرول از خود در برابر این شرایط محافظت می کنند (Akula and Ravishankar, 2011).

کارواکرول

بیشترین محتوی کارواکرول با ۵/۹۰٪ در گونه دناپی تحت تنش کم آبی شدید (۲۰ درصد ظرفیت زراعی) و کمترین آن (۲/۱۱ درصد) در گونه کرمانی تحت آبیاری مطلوب به دست آمد (جدول ۳). طبق گزارش Bahreininejad و همکاران

(۲۰۱۳) تنش خشکی طی دو سال باعث افزایش تیمول و کاهش کارواکرول در گونه‌های گرمایی و دنیایی شده است. البته در مطالعات دیگر نیز کاهش کارواکرول در گونه باغی گزارش شده است (Aziz and Hendawy, 2008). در حالی که میزان کارواکرول در گیاه مرزه در شرایط تنش خشکی ملایم، افزایش و در شرایط تنش شدید کاهش یافته است (Baher et al., 2002). تفاوت روند تغییرات این دو ترکیب با مطالعه حاضر، احتمالاً ناشی از تفاوت‌های ژنتیکی و محیطی است (Figueiredo et al., 2008). هرچند بررسی Ghasemi Pirbalouti و همکاران (۲۰۱۴) در گونه دنیایی روند کاهش تیمول را در تیمار آبیاری ۵۰ درصد ظرفیت زراعی نشان داد ولی کارواکرول و بتاکاریوفیلین تغییرات معنی‌داری در شرایط شاهد و تنش نداشتند. بررسی‌های Davazdahemami و همکاران (۲۰۱۴) نیز در مورد گونه مرزه، حاکی از عدم تأثیر خشکی بر میزان کارواکرول بود که در تایید یافته‌های این تحقیق قابل بحث است. هرچند Babaei و همکاران (۲۰۱۰) نشان دادند که در گونه باغی با افزایش تنش خشکی میزان تیمول افزایش یافت. Aziz و Hendawy (۲۰۰۸) نیز نشان دادند در فواصل آبیاری ۱۰ روزه نسبت به سایر تیمارها (۳، ۵ و ۷ روزه) میزان تیمول بیشتری در گونه باغی تولید شد. Tutray و همکاران (۲۰۱۶) نیز مشاهده نمودند که کاهش اب آبیاری بر درصد کارواکرول در گیاه دارویی *Thymus citriodorus* می‌افزاید. از جمله مکانیسم‌های آنتی‌اکسیدانی گیاهان تحت تنش خشکی، افزایش سطوح ترکیبات فنلی است، چرا که این گونه ترکیبات به عنوان پالاینده‌های گونه‌های فعال اکسیژن عمل کرده و در نتیجه سبب ثبات غشاهای سلولی و مانع از پراکسیداسیون لیپیدها می‌شوند (Cabuslay et al., 2002). در بررسی اثر تنش خشکی ناشی از پلی اتیلن گلیکول در گیاه گندم مشخص گردید که علت بالا رفتن سطوح ترکیبات فنلی، افزایش فعالیت و میزان آنزیم بیوسنتزی فنل‌ها (فنیل آلانین آمونیالیاز) است (Tian and Lei, 2006). به نظر می‌رسد هر چهار گونه مورد کشت در این آزمایش از افزایش سطوح ترکیبات فنلی به عنوان مکانیسم آنتی‌اکسیدانی برای مقاومت در برابر تنش خشکی استفاده می‌کنند.

پرولین

بیشترین مقدار پرولین (۵/۸۷ میلی‌گرم در لیتر) در گونه دنیایی تحت تنش کم آبی شدید (۲۰ درصد ظرفیت زراعی) و کمترین میزان آن (۱/۱۰ میلی‌گرم در لیتر) در گونه گرمایی تحت آبیاری مطلوب (۱۰۰ درصد ظرفیت زراعی) به دست آمد. Hendawy و Khalid (۲۰۰۵) گزارش کردند که تغییرات در عملکرد اسانس و ترکیب‌های ناشی از فعالیت آنزیم‌ها و بهبود متابولیسم است. با کاهش پتانسیل آب در مطالعه حاضر میزان پرولین برگ‌ها به صورت معنی‌دار افزایش یافت که مشابه با نتایج Lovatt و Lazcano-ferrat (۱۹۹۹) می‌باشد. Shafighi و Pazooki (۲۰۱۴) در بررسی که در گیاه دارویی *Trigonella foenum-graceum* انجام دادند، مشاهده نمودند که کم آبی افزایش ۹۸ درصدی را در محتوای

پرولین برگ های این گیاه شد هنگامی که گیاهان به وسیله تنش خشکی، شوری، دماهای پایین و سایر فاکتورهایی که باعث کاهش پتانسیل آب شیره سلولی می شوند تحت تأثیر قرار می گیرند، باید غلظت تنظیم کننده های اسمزی را افزایش دهند تا جذب آب تحت شرایط تنش ادامه پیدا کند. Babaei و همکاران (۲۰۱۰) گزارش کردند که تنش خشکی در گونه باغی اثر معنی دار روی میزان پرولین برگ ها داشت و با افزایش سطح تنش، تجمع پرولین در برگ ها افزایش یافت به طوری که بیشترین مقدار پرولین مربوط به تنش شدید و کمترین آن مربوط به تیمار شاهد (بدون تنش) بود که با نتایج مطالعه حاضر مطابقت دارد. پرولین از غشای سلولی محافظت کرده و از تخریب پروتئین ها جلوگیری می کند و می تواند رادیکال های آزاد موجود در درون سلول ها را از بین ببرد. پرولین ترکیبی آمینواسیدی است که در تنظیم اسمزی سلول ها نقش دارد. به نظر می رسد که تجمع پرولین آزاد یک پاسخ متداول به تنش در گیاهان عالی باشد. در طی بروز تنش خشکی، تجمع ترکیب های آلی مانند پرولین در تمام اندام های گیاهی افزایش می یابد. پرولین اسید آمینه ذخیره شده در سیتوپلاسم بوده و احتمالاً در حفاظت از ساختمان ماکرومولکول های درون سلول در طی تنش خشکی نقش موثری دارد. عباس زاده و همکاران (۱۳۹۶) نیز افزایش معنی دار محتوای پرولین گیاه بادرنجبویه تحت تاثیر کم آبی را گزارش نمودند که مشابه با یافته های تحقیق حاضر است.

قندهای محلول

بیشترین مقدار قندهای محلول (۱۰/۹۰ میلی گرم در لیتر) در گونه دنایی تحت تنش کم آبی شدید (۲۰٪ ظرفیت زراعی) و کمترین آن (۱/۵۶ میلی گرم در لیتر) در گونه باغی تحت آبیاری مطلوب به دست آمد. کاهش میزان قندهای محلول در تیمارهای تنش شدید می تواند به دلیل مصرف قندها در سنتز متابولیت هایی چون پرولین در اندام هوایی باشد (Irigoyen *et al.*, 1992). قندهای محلول به عنوان تنظیم کننده های اسمزی، ثبات دهنده غشاهای سلولی و حفظ کننده تورژسانس سلول ها عمل می کنند. ذخیره قندها در بخش های متفاوتی از گیاهان در واکنش به تنش خشکی انجام می شود (Balazadeh *et al.*, 2022). تجمع قندهای محلول، به مقدار زیاد به تحمل خشکی در گیاهان ارتباط دارد (Hoekstra and Buitink, 2001). اکثر گیاهان به منظور حفظ وضعیت آبی خود با انباشتن متابولیت هایی نظیر پرولین، کربوهیدرات های محلول و برخی یون ها اقدام به تنظیم تعادل اسمزی نموده و با تنش های خشکی و شوری مقابله می کنند (Hoseinian Khoshro *et al.*, 2013).

نتیجه گیری

نتایج این تحقیق نشان داد که هر چهار گونه گیاهی در این آزمایش مانند بیشتر گیاهان عکس العمل زراعی و فیزیولوژیک به تنش نشان دادند. به طوری که با افزایش شدت تنش از مقدار و اندازه صفات زراعی کاسته شد ولی مقدار

پرویلین و تیمول افزایش یافت که نوعی سازگاری گیاه به شرایط تنش محسوب می شود؛ بنابراین در شرایط مدیریتی می توان در مقطعی از رشد گیاه از این راهبرد برای افزایش رشد رویشی و ماده موثره استفاده کرد. با توجه به نتایج آزمایش و شرایط اقلیمی منطقه سنندج، امکان کشت آویشن گونه باغی تحت شرایط تنش کمبود آب ملایم (۶۰ درصد ظرفیت زراعی) با عملکرد مناسب و صرفه جویی قابل توجه در مصرف آب آبیاری وجود دارد.

منابع

- امیدبیگی، ر. ۱۳۸۷. تولید و فرآوری گیاهان دارویی. جلد سوم، چاپ پنجم، انتشارات آستان قدس رضوی.
- ایزدی، ز.، م. اثنی عشری و گ. احمدوند. ۱۳۸۸. تاثیر تنش خشکی بر عملکرد، میزان پرویلین، قندهای محلول، کلروفیل، محتوای نسبی آب و میزان اسانس در نعنای فلفلی. مجله علوم و فنون باغبانی ایران جلد ۱۰ شماره ۳ صفحه های ۲۲۳-۲۳۳.
- بالازاده، م.، زمانیان، م.، گل زردی، ف.، محمدی ترکاشوند، ع. ۱۴۰۱. اثر رژیم های مختلف آبیاری بر تولید علوفه، پروتئین، انرژی و کارایی مصرف آب در ارقام شبدر برسیم. فیزیولوژی گیاهان زراعی. ۱۴ (۵۶): ۲۳-۵.
- عباس زاده، ب.، شریفی عاشورآبادی، ا.، لباسچی، م. ح.، نادری، حاجی باقر کندی، م.، مقدمی، ف. ۱۳۹۶. اثر تنش خشکی بر میزان پرویلین، قندهای محلول، کلروفیل و آب نسبی (RWC) بادرنجبویه (*Melissa officinalis* L). تحقیقات گیاهان دارویی و معطر ایران. ۲۳ (۴): ۵۱۳-۵۰۴.
- فخری، ک.، سیف زاده، س.، سراجوقی، م.، ولدآبادی، س. ع.، حدیدی ماسوله، ا. ۱۴۰۲. تاثیر رژیم آبیاری، الگوی کاشت و مصرف بیوپار بر برخی صفات فیزیولوژیکی، عملکرد کمی و کیفی گیاه آویشن. اکوفیزیولوژی گیاهان زراعی، جلد هفدهم، شماره ۲، صفحه ۱۸۶-۱۶۹.
- مداحی نسب، م. ۱۳۸۹. تاثیر سطوح مختلف نیتروژن و تنش خشکی بر عملکرد و تولید اسانس گیاه دارویی نعنای فلفلی. همایش ملی گیاهان دارویی و شناخت پتانسیل های اقتصادی و اشتغال زایی آن دانشگاه آزاد اسلامی واحد بیرجند - خرداد ۸۹، بیرجند.

Akula, R., and Ravishankar, G.A. 2011. Influence of abiotic stress signals on secondary metabolites in plants. *Plant Signaling & Behavior*. 6(11): 1720-1731.

Alkire, B.H., and Simon, J.E. 1993. Water management for Midwestern peppermint (*Mentha x piperita* L.) growing in highly organic soils, Indiana, USA. In *International Symposium on Medicinal and Aromatic Plants*. 344: 544-556. doi:10.17660/ActaHortic.1993.344.63.

Ardakani, M.R., Abbaszadeh, B., Sharifi Ashourabadi, B., Lebaschi, M.H., Moaveni, P. and Mohebbati, F. 2010. The effect of drought stress on the growth indices of Balm (*Melissa officinalis* L.). *Plant and Ecosystem*. 5(21): 47-58.

Aziz, E.E., and Hendawy, S.F. 2008. Effect of soil type and irrigation intervals on plant growth, essential oil yield and constituents of *Thymus vulgaris* plant. *American-Eurasian Journal of Agricultural and Environmental Sciences*. 4(4): 443-450.

Babaei, K., Amini Dehaghi, M., Modares Sanavi, S.A.M. and Jabbari, R. 2010. Water deficit effect on morphology, proline content and thymol percentage of Thyme (*Thymus vulgaris* L.). *Iranian Journal of Medicinal and Aromatic Plants Research*. 26(2): 239-251.

Baghdadi, A., Golzardi, F., Hashemi, M. 2023. The use of alternative irrigation and cropping systems in forage production may alleviate the water scarcity in semi-arid regions. *Journal of the Science of Food and Agriculture*, 103(10): 5050-5060.

Baher, Z.F., Mirza, M., Ghorbanli, M. and Bagher Rezaii, M. 2002. The influence of water stress on plant height, herbal and essential oil yield and composition in *Satureja hortensis* L. *Flavour and Fragrance Journal*. 17(4): 275-277.

Bahreinejad, B., Razmjoo, J. and Mirza, M. 2013. Influence of water stress on morpho-physiological and phytochemical traits in *Thymus daenensis*. *International Journal of Plant Production*. 7(1): 151-166.

Balazadeh, M., Zamanian, M., Golzardi, F. and Torkashvand, A.M. 2021. Effects of limited irrigation on forage yield, nutritive value and water use efficiency of Persian clover (*Trifolium resupinatum*) compared to berseem clover (*Trifolium alexandrinum*). *Communications in Soil Science and Plant Analysis*. 52(16): 1927-1942.

Bates, L.S., Waldren, R.A. and Teare, I.D. 1973. Rapid determination of free proline for water-stress studies. *Plant and Soil*. 39: 205-207.

Cabuslay, G.S., Ito, O. and Alejar, A.A. 2002. Physiological evaluation of responses of rice (*Oryza sativa* L.) to water deficit. *Plant Science*. 163(4): 815-827.

Charles, D.J., Joly, R.J. and Simon, J.E. 1990. Effect of osmotic stress on the essential oil content and composition of peppermint. *Photochemistry*. 29(9): 2837-2840.

Dane JH, Hopmans JW. Pressure plate extractor. In: Dane JH, Topp GC, editor. Methods of soil analysis. Part 4. Physical methods. SSSA Book Series, vol. 5. Madison, WI: SSSA; 2002. p. 688-690

Davazdahemami, S., Sefidcon, F., Rezaei, M. and Naderi, M. 2014. The effect of drought stress on quantitative and qualitative characters of essential oil and carvacrol yield in two endemic species of savory (*Satureja bachtiarica* and *S. khuzistarica*) in Iran. *Technical Journal of Engineering and Applied Sciences*. 4(3): 143-146.

Fatima, S., Abad Farooqi, A.H., Ansari, S.R. and Sharma, s. 1999. Effect of water stress on growth and essential oil metabolism in *Cymbopogon martini* (Plamerosa) cultivars. Journal of Essential Oil Research. 11(4): 491-496.

Figueiredo, A.C., Barroso, J.G., Pedro, L.G. and Scheffer, J.J. 2008. Factors affecting secondary metabolite production in plants: volatile components and essential oils. Flavour and Fragrance Journal. 23(4): 213-226.

Ghalkhani, A., Golzardi, F., Khazaei, A., Mahrokh, A., Illés, A., Bojtor, C., Mousavi, S.M.N. and Széles, A. 2023. Irrigation management strategies to enhance forage yield, feed value, and water-use efficiency of sorghum cultivars. Plants. 12(11): 2154. doi: 10.3390/plants12112154.

Ghasemi Pirbalouti, A., Rahmani Samani, M., Hashemi, M. and Zeinali, H. 2014. Salicylic acid affects growth, essential oil and chemical composition of thyme (*Thymus daenensis* Celak.) under reduced irrigation. Plant Growth Regulation. 72(3): 289-301.

Hassani, A., and Omidbeigi, R. 2000. Effects of water stress on some morphological, physiological and metabolic characteristics of basil. Journal of Agricultural Knowledge. 12(3): 47-59.

Hassan, F.A.S, S. Bazaid, E.F. Ali. 2013. Effect of deficit irrigation on growth, yield and volatile oil contenton *Rosmarinus officinalis* L. Plant. Journal of Medicinal Plants Studies. 1: 12-21.

Hazzoumi, Z., Y. Moustakime, E. Elharchli and K. Amrani Joutei. 2015. Effect of arbuscular mycorrhizal fungi (AMF) and water stress on growth, phenolic compounds, glandular hairs, and yield of essential oil in basil (*Ocimum gratissimum* L). Hazzoumi *et al.* Chemical and Biological Technologies in Agriculture. 2:10

Hendawy, S.F., and Khalid, K.A. 2005. Response of sage (*Salvia officinalis* L.) plants to zinc application under different salinity levels. Journal of Applied Sciences Research. 1(2): 147-155.

Hoekstra, F.A., and Buitink, J. 2001. Mechanisms of plant desiccation tolerance. Trends in Plant Science. 6(9): 431-438. doi: 10.1016/S1360-1385(01)02052-0.

Hoseinian Khoshro, H., Taleei, A., Bihamta, M.R., Shahbazi, M. and Abbasi, A.R. 2013. Expression analysis of the genes involved in osmotic adjustment in bread wheat (*Triticum aestivum* L.) cultivars under terminal drought stress conditions. Journal of Crop Science and Biotechnology. 16(3): 173-181. doi: 10.1007/s12892-013-0040-7.

Kochert, 1978. Carbohydrate determination by phenol-sulfuric acid method. In: Hellebust, J.A., and J.S. Craige, Editors, Handbook of physiological and biochemical methods. Cambridge University Press, London. Pp: 95-97.

Kusaka, M., Lalusin, A.G. and Fujimura, T. 2005. The maintenance of growth and turgor in pearl millet (*Pennisetum glaucum* [L.] Leeke) cultivars with different root structures and osmoregulation under drought stress. *Plant Science*. 168(1): 1-14.

Lazcano-ferrat, I. and Lovatt, C.J. 1999. Relationship between relative water content, nitrogen pools and growth of *Phaseolus vulgaris* L. and *P. acutifolius* A. Gray during water deficit. *Crop Science*. 39(2): 467-475. doi: 10.2135/cropsci1999.0011183X0039000200028x.

Madani, A., Shirani-Rad, A. Pazoki, G. Nourmohammadi, R. Zarghami, and A. Mokhtassi-Bidgoli. 2010. The impact of source or sink limitations on yield formation of winter wheat (*Triticum aestivum* L.) due to post-anthesis water and nitrogen deficiencies. *Plant, Soil and Environment*. 56(5): 218-227.

Omidbaygi, R., Hassani, A. and Sefidkon, F. 2003. Essential oil content and composition of sweet Basil (*Ocimum basilicum*) at different irrigation regimes. *Journal of Essential Oil Bearing Plants*. 6(2): 104-108. doi: 10.1080/0972-060X.2003.10643335.

Pourali, S., Aghayari, F., Ardakani, M.R., Paknejad, F. and Golzardi, F. 2023. Benefits from intercropped forage sorghum–red clover under drought stress conditions. *Gesunde Pflanzen*. 75, 1769-1780. doi: 10.1007/s10343-023-00833-4.

Safikhani, F., Heydari Sharifabad, H., Syadat, A., Sharifi Ashourabadi, A., Syednedjad, M. and Abbaszadeh, B. 2007. The effect of drought on yield and morphologic characteristics of *Deracocephalum moldavica* L. *Iranian Journal of Medicinal and Aromatic Plants Research*. 23(2): 183-194.

Shafighi, A. and A. Pazoki. 2014. Effects of drought stress and stimulus growth bacteria on some physiological traits of medicinal plants of fenugreek (*Trigonella foenum-graceum* L). *Trends in Life Science*. 3: 215-224.

Sodaeizadeh, H., and Mansouri, F. 2014. Effects of drought stress on dry matter accumulation, nutrient concentration and soluble carbohydrate of *Salvia macrosiphon* as a medicinal plant. *Journal of Arid Biome*. 4(1): 1-9.

Sodaeizadeh, H., Shamsaei, M., Tajamlan, M., Mirmohammadi Meybodi, S.A.M. and Hakimzadeh, M.A. 2016. The Effects of water stress on some morphological and physiological characteristics of *Satureja hortensis*. *Journal of Plant Process and Function*. 5(15): 1-12.

Sreevalli, Y., Baskaran, K., Chandrashekara, R.S. and Kuikkarn, R.N. 2000. Preliminary observations on the effect of irrigation frequency and genotypes on yield and alkaloid concentration in petriwinkle. *Journal of Medicinal and Aromatic Plant Science*. 22: 356-358.

Tátrai, Z. A., R. Sanoubar, Z. Pluhár, S. Mancarella, F. Orsini, and G. Gianquinto. 2016. Morphological and Physiological Plant Responses to Drought Stress in *Thymus citriodorus*. *International Journal of Agronomy*. 8: 23-34.

Tian, X., and Lei, Y. 2006. Nitric oxide treatment alleviates drought stress in wheat seedlings. *Biologia Plantarum*. 50(4): 775-778.

Toork, Z., M. Mirza. and B. Abbaszadeh. 2015. The effect of drought stress on traits of *Salvia Sclarea*. 4 th National Congress on Medicinal Plants. 12 may. Tehran, Iran.

Effects of some stress modulators and organic fertilizers on dry matter remobilization and grain filling components of barley (*Hordeum vulgare* L.) under salinity stress

M. Yoosefvand¹, M. Sarajuoghi^{*2}, Kh. Mohammadi³, B. Pasari⁴ and F. Fayyaz⁵

1, 3, 4 & 5) Department of Agronomy and Plant Breeding, Sanandaj Branch, Islamic Azad University, Sanandaj, Iran.

2) Department of Agronomy, Karaj Branch, Islamic Azad University, Sanandaj, Iran.

*Corresponding author: msarajuoghi@gmail.com

This article is taken from a doctoral dissertation.

Received date: 2023.12.20

Accepted date: 2024.04.05

Abstract

Given the shortage of water in the agricultural sector, it is essential to manage water consumption to improve cultivation. One of the important plants whose cultivated area is increasing in Iran is various genotypes of *Thymus*, with considering qualitative and quantitative performance which is primarily affected by water deficit stress. To investigate the effect of water deficit stress on agronomic and physiological traits of different *Thymus* genotypes, a split-plot experiment was conducted in a randomized complete block design with three replications at the research farm of Islamic Azad University, Sanandaj Branch, Iran, during the cropping seasons of 2017- as the main factor at five levels, including: 100% of field 2018 and 2018-2019. water deficit stress was investigated capacity or full irrigation (as a control), 80% of field capacity (relatively mild water deficit), 60% of field capacity (mild water deficit), 40% of field capacity (relatively severe water deficit) and 20% of field capacity (severe water deficit), and *Thymus* genotypes was evaluated as sub-factor at four levels, comprising *Thymus daenensis*, *Zataria multiflora*, *Thymus carmanic* and *Thymus vulgaris*. The results of the statistical analysis indicated that both water deficit stress and differences among genotypes had a significant effect on growth parameters, branch yield, proline accumulation, and thymol content. As water deficit stress increased, plant height, canopy diameter, and branch yield decreased, while the concentrations of essential oil, thymol, carvacrol, proline and soluble sugar increased. Based on the findings, the treatment combination of *Thymus vulgaris* with moderate water deficit stress (60% of field capacity) with a yield of 1377/11 kg/ ha and 1.34% of essential oil is recommended as a practical approach to optimize *Thymus* production.

Key words: Water deficit stress, *Thymus*, Thymol and Soluble sugars.